

Telafer'in Stratejik Önemi ve Türkmenler

Selim Hilmi ÖZKAN¹

Özet

Bugün Kuzey Irak bölgesinin önemli bir ilçesi olan Telafer Türkiye, Suriye ve Irak arasında Orta Doğu'nun en stratejik noktalarından birisini oluşturmaktadır. 500 bin nüfusu ile dünyanın en büyük ilçelerinden birisi olan Telafer ve çevresi bu özelliğinin yanı sıra Türkmen nüfusunun yoğunluğu ile de dikkat çekmektedir. Türkmenlerin Telafer ile birlikte Kuzey Irak bölgesine gelmesi İslam öncesi döneme kadar gider. Fakat bölgeye Türkmen akını yoğun olarak Selçuklu ve Osmanlı döneminde olmuştur. Musul ile Sincar arasında kalan Telafer, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı idaresine girdiğinde Sincar Sancağına bağlı bir nahiye idi. Bölgedeki fetihler sonrası Sincar Diyarbakır'a bağlanınca Telafer de Diyarbakır Eyaletine bağlanmış oldu. Fakat Kanuni döneminde Bağdat feth edilince Telafer ve çevresi Bağdat sınırları içerisine dâhil edildi. Telafer bir ara Musul'a bağlanmış ise de sonradan tekrar Diyarbakır'a bağlandı. Sincar ve Telafer XIX. yüzyılın ortalarına kadar Diyarbakır Eyaletine bağlı kaldı. Telafer, Osmanlı idaresinde olduğu dönemde birçok idari değişikliğe uğradı. Bu dönem zarfında giderek stratejik önemi artan Telafer, 25 Mart 1914 tarihinde ikinci sınıf nahiyeden birinci sınıf nahiyeye çevrildi. Kent, 1917 yılı içerisinde de bağlı bulunduğu Sincar'dan ayrılarak kaza merkezi haline getirildi. Telafer, stratejik öneminin yanı sıra, tamamen Türkmen aşiretleri ile meskûn bir bölgedir. Buradaki her Türkmen aşiretinin yoğun olarak yaşamakta olduğu bölgeler farklı olmakla birlikte aşiretlerin tamamının isimleri Türkçedir.

Anahtar kelimeler: *Telafer, Musul, Kerkük, Sincar, Türkmen, Türk Dünyası, Osmanlı Devleti*

¹ Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, selimhilmi@hotmail.com

Strategic Importance of Telafer and Turkman

Abstract

Telafer, today as an important district in northern-Iraq among Turkey, Syria and Iraq, constitutes one of the most strategic points in the Middle East. With a population of 500 thousand of the world's largest district Telafer which is one of those features and the surrounding area as well as the Turkmen population density and also draws attention. Telafer with Turkmen in northern Iraq, the region to come up to the pre-Islamic period expenses. But the heavy influx of the Turkmen Seljuk and Ottoman period have been. Remaining between Mosul and Sinjar Telafer, Yavuz Sultan Selim to the period when the Ottoman rule into the starboard Sincar was connected to the township. After conquering in this region Sinjar when connected to Diyarbakir, Telafer also connected to Diyarbakir Province. In the region after conquering Sinjar when connected to Diyarbakir Diyarbakir Province de Telafer linked. But the legal period to conquer Baghdad and around Baghdad Telafer were included within the borders. Mosul is repeated with a Telafer linked to Diyarbakir linked. Sinjar and Telafer XIX. Until the middle of the century was due to the Diyarbakir Province. Until the middle of the century was due to the Diyarbakir Province. Telafer, in the reign of Ottoman rule has undergone many administrative changes. During this period, gradually increasing strategic importance Telafer, 25 March 1914 at the first class of second-class township to township were commuted. City, in 1917, within the center are connected into an township were separated Sinjar. Telafer, as well as strategic importance, is inhabited entirely by Turkmen tribes. It's intense as the lives of the Turkmen tribes of the region that are different but the names of all of the tribes are Turkish.

Keywords: *Telafer, Mosul, Kirkuk, Sinjar, Turkmen, Turkish World, Ottoman Empire*

1. Türkmenlerin Telafer ve Çevresine Gelişi

Kuzey Irak bölgesi binlerce yıldır birçok millete ev sahipliği yaparak köklü bir medeniyet birikimine sahip olmuştur. Telafer ve çevresini içine alan Kuzey Irak son olarak yaklaşık bin yıldır Türklere ev sahipliği yapmaktadır. Bu bin yıllık süre zarfında bölgenin önemli bir unsuru olan Türklerin, bu coğrafyaya gelmeleri Abbasi Halifeliği dönemine kadar iner. Fakat Türklerin Telafer ve çevresine yoğun bir şekilde yerleşmeleri Selçuklu fütuhata ile hız kazanır. Bilhassa bu bölgeye 1034 senesinde Göktaş, Mansur ve Oğuzoğlu komutasında toplu göçler olur. Bu göçler sonucu Oğuz Türkleri, Hanekin'den Tikrit'e, Telafer'den Mardin'e kadar bütün Musul yöresine yerleşirler. Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat'a gelmesi ile birlikte Türkmenlerin² bu bölgeye gelmeleri biraz daha hız kazanır. Sultan Berkyaruk zamanında 1095 yılında Gür Boğa'nın Musul'a vali tayin edilmesi ve askerlerini buraya yerleştirmesiyle birlikte Telafer ve Musul tamamen bir Türk beldesi haline gelir. Telafer ve çevresi, 1139 yılında Musul Atabeyi İmadüddin Zengi'nin kontrolüne geçer. Bölge bundan sonra Türk melik ve komutanların hâkimiyetleri altında kalmaya devam eder. Telafer, bir ara 1258'de Moğolların Bağdat'ı ele geçirmesi sonrası Moğol hâkimiyetine girerse de daha sonra tekrar Türklerin kontrolüne geçer.³

2. Osmanlı Türklerinin Bölgeyi Fethi ve Osmanlı İdaresinde Telafer

Musul ile Sincar arasında kalan Telafer'e Osmanlıların gelişi Yavuz Sultan Selim dönemine rastlar. Yavuz Sultan Selim Çaldıran savaşını kazandıktan sonra 1515 yılında özellikle Türkmenlerin çoğunlukta yaşadığı Ergani, Rakka, Siverek, Birecik ve Urfa'yı tümüyle Osmanlı egemenliğine kattığı gibi bugün Kuzey Irak topraklarında yer alan Sincar, Telafer, Erbil, Kerkük, İmadiye ve Musul'u da Osmanlı hâkimiyetine bağladı.⁴ Bu fetihler sonrası Sincar'a bağlı bir nahiye olan Telafer de, Sincar Sancağı ile birlikte Diyarbakır Eyaletine bağlandı.⁵ Fakat Kanuni döneminde Bağdat

² Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, (Haz. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen), TTK, Ankara, 1995, s. 17; Tahsin Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuz Eli Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, S. 180, s. 10.

³ Ali Gökhan Kayılı, *The Iraqi Turkmen 1921-2005*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 13; Necib Asım, "Musul ve Havalisinde Türkler", *Anadolu Mecmuası*, C. I, S. 4, 1 Temmuz 1340, s. 134-135.

⁴ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s. 32.

⁵ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü'l-Tevarih*, C. IV, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1992, s. 270; Mükrimin H. Yinanç, "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*, C. III, MEB, İstanbul, 1993, s. 623; İbrahim Yılmazçelik, "XIII. Yüzyıl ile IX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 18, S. 29, 1996, s. 3.

Feth edilince Telafer ve çevresi Bağdat sınırları içerisine dâhil edildi. Telafer ile birlikte Sincar ve çevresi 1586 yılına kadar Bağdat Eyaletine bağlı kaldı.⁶ Musul 1586 yılında eyalete dönüştürülünce Sincar ile birlikte Telafer de Musul'a dâhil edildi.⁷ Fakat Telafer'in Musul'a bağlılığı fazla uzun sürmedi. Çünkü Sincar ve Telafer kısa bir süre sonra yeniden Diyarbakır Eyaletine bağlandı.⁸

Sincar ve Telafer XIX. yüzyılın ortalarına kadar Diyarbakır Eyaletine bağlı kaldı. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ülke genelinde müşirliklerin kurulmaya başlaması ile birlikte eyaletlerin yapısında da hızlı bir değişim yaşandığı görülmektedir. Bu değişim ile birlikte Telafer ve çevresi de yeniden Musul'a dâhil oldu.⁹ 1852 Eylül'ünde ise Musul ve Şehrizar Eyaletleri birer mutasarrıflık statüsünde Bağdat'a bağlanınca¹⁰ önemi ön plana çıkan Telafer, 1869 yılında Cebel-i Sincar ile birlikte kaymakamlığa çevrildi. Telafer'in bu durumu 1918 yılında müstakil kaymakamlık haline gelinceye kadar devam etti. Telafer'de 1856 yılından kaymakamlığın kurulduğu 1918 yılına kadar 17 müdür görev yapmıştır.¹¹ Bu 17 müdür dışında 10 Ocak 1888 tarihinde vâililik tarafından müdür olarak atanan Fuad Yusuf Efendi'nin müdürlüğü merkez tarafından uygun görülmediği için yerine Hakkı Efendi atanmıştır.¹² 10 Aralık 1888 tarihinde valilikçe Telafer müdürlüğüne atanan Abdurrahman Efendi'nin yerine de merkezden başka biri atandığı için Abdurrahman Efendi mağdur edilmemek için Balek Nahiyesine atanmıştır.¹³ Telafer'de görev yapan müdürlerin ortalama maaşları 450 ile 550 kuruş civarındadır. Tespit edebildiğimiz ilk müdür Hafız Nüzhet Efendidir. Nüzhet Efendi, Telafer'e müdür olarak 16 Temmuz 1856 tarihinde atanmıştır.¹⁴ Telafer'de kaymakamlık makamının kurulmasından sonra da ilk kaymakam 11 Şubat 1918 tarihinde atanan Muhittin Beydir.

⁶ Ahmet Gündüz, "Osmanlı Devrinde Musul'un İdari Yapısı", *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 582; Sinan Marufoğlu, *age*, s. 32.

⁷ BOA, A.İDVN. MHM. d, 60, s. 286.

⁸ Mustafa Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Sad. Zuhuri Danışman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 137.

⁹ Yılmazçelik, *agm*, s. 7, 11.

¹⁰ BOA, İ. MVL, 245/8892.

¹¹ BOA, İ. MVL, 433/19095; BOA, DH. MKT, 1476/29; 1506/46; 1965/80; 1891/29; 1930/36; 2120/75; 360/24; 2280/25; 778/1, 726/52; 2536/45; 679/42; 682/10; 744/2; 1171/31; BOA, DH, SAD.d, 107/377;

¹² BOA, DH MKT, 1476/29.

¹³ BOA, DH, MKT, 1572/83.

¹⁴ BOA, A. MKT. MHM, 757/115.

3. Telafer'in Stratejik Önemi

Telafer, Mezopotamya'nın bir kısmını oluşturan verimli Kuzey Irak topraklarının tam ortasındadır. Osmanlı kaynaklarında el-Cezire olarak adlandırılan bu bölge tarih boyunca önemini korumuştur. El-Cezire'nin bir parçası olan Telafer, çok verimli toprakların yanı sıra stratejik ulaşım yollarının ve kervan güzergâhının merkezinde yer almaktadır. Telafer'in Musul, Diyarbakır, Şam ve Halep gibi önemli bir ticaret ve kervan yolu üzerinde bulunması zamanla güvenliğini ve şehrin önemini ön plana çıkarmıştır. Bu özellikleriyle dikkat çeken bölge ile batılı sömürgeci devletler, XVIII. yüzyılın başından itibaren yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Bu derece önemli bir ticaret yolu ile birlikte verimli topraklar¹⁵ üzerinde bulunan bölgeye İngilizlerin ve sömürgeci devletlerin ilgisi XIX. yüzyılın başlarına doğru biraz daha arttı. Bunun nedenlerinden birisi bölgenin zengin petrol yataklarına sahip olması, diğeri ise Hindistan sömürge yolu üzerinde olması idi. 1869 yılında Süveyş Kanalının açılması bölgenin önemini bir kat daha artırdı. Osmanlı Devleti ise sömürgeci devletlerin bölgeye olan ilgisini zamanında fark ederek bir takım tedbirler alma yoluna gitti. Mesele Sultan II. Abdülhamit büyük bir ileri görüşlülük ile bölge topraklarının bir kısmını 1890 yılında "Emlâk-ı Şahâne" haline getirdi. Fakat İttihat ve Terakki yönetimi bu toprakları yeniden eski haline dönüştürdü. Bu durum ise işgalci devletlerin emeline hizmetten başka bir yarar sağlamadı.¹⁶

Birinci Dünya Savaşının hızla yaklaştığı ve İngiliz ajanlarının bölgede faaliyette bulunduğu bir dönemde bölgenin stratejik öneminden dolayı Telafer'in kazaya çevrilmesi fikri gündeme geldi. Fakat merkez tarafından tahkik edildikten sonra buna lüzum görülmedi. Buranın kazaya çevrilme fikri kabul görmemekle birlikte bölgenin stratejik konumunun her geçen gün artması dikkate alınarak 25 Mart 1914 tarihinde Telafer, ikinci sınıf nahiyeden birinci sınıf nahiyeye çevrildi.¹⁷ Telafer, 1917 yılı içerisinde de bağlı bulunduğu Sincar'dan ayrılarak kaza oldu. Bu nahiyeye önce iki bin kuruş maaşla, 10 Ocak 1918 tarihinde -hizmeti ikinci sınıf kaymakamlığa sayılmak şartı ile- üçüncü sınıf kaymakamlardan Muhittin Bey müdür olarak atandı. Nahiye, 11 Şubat 1918 tarihinde kaymakamlığa¹⁸ dönüştürülünce de aynı kişi Telafer'in ilk kaymakamı oldu.¹⁹

¹⁵ BOA, İ. DH, 596/41492.

¹⁶ İbrahim Tellioglu, "Musul'daki Türk Varlığı ve Milletler Cemiyeti'nin Bölge İle İlgili Raporu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 156, Haziran, 2005, s. 33.

¹⁷ BOA, DH. İD, 183-2/4.

¹⁸ Fakat burada şunu da izah etmekte fayda vardır: Telafer bazı belgelerde 1740'lı yıllarda kasaba olarak zikredilmektedir. (Bkz. BOA, C. ML, 185/7732)

¹⁹ BOA, DH. ŞFR, 83/88.

Tarihin en büyük savaşlarından biri olan Birinci Dünya Savaşından en çok etkilenen devlet Osmanlı Devleti, bölge olarak da Kuzey Irak olmuştur. Bu savaş Osmanlı Devleti'nin sonunu getirdiği gibi Kuzey Irak ve çevresinde de tamiri mümkün olmayan yaralar açtı. İşte tam bu dönemde bu fırsattan yararlanmak isteyen İngilizler, Birinci Dünya Savaşının bitiminde Musul, Sincar, Erbil ve Telafer dolaylarını mütareke şartlarına aykırı olarak işgal etti.²⁰ Çünkü mütarekenin İmzalandığı gün Telafer ve çevresi ile birlikte Musul ve Musul Vilâyeti'nin büyük bir kısmı Osmanlı Ordusu'nun elinde idi. Mondros Mütareke şartlarına göre Telafer ve Musul'un İngiliz birlikleri tarafından işgali mümkün gözükmemekte idi. Fakat mütarekenin 7. Maddesini öne süren İngilizler Musul ile birlikte Telafer'i işgal ettiler.²¹ Bununla da yetinmeyen İngilizler Kuzey Irak'ın tamamını işgal edebilmek amacı ile buralarda casusluk faaliyetlerine başladılar. Mesela İngiliz casusu Binbaşı Noel, Musul'dan başlayarak Telafer ve Nusaybin'e kadar uzanan hat üzerinde casusluk faaliyetlerinde bulundu. Binbaşı Noel, bu faaliyetleri çerçevesinde 7 Nisan 1919 tarihinde Nusaybin üzerinden Doğu Anadolu bölgesine geçti. Burada aşiret reisleri ile görüşen Noel, halkı Türklere ve devlete karşı kışkırttı.²² Hatta bir takım aşiret reislerine el altından para yardımında bulundu. Bu durum karşısında İngilizlerin faaliyetlerini engellemede çok fazla etkili olamayan Osmanlı yönetimi tedbir olarak Telafer ve çevresinde Yezidiler ile Müslümanlar arasında bir çatışma ve düşmanlık olayının meydana gelmemesi için gayret gösterdi.²³ İngilizler Telafer ve çevresinde yapmış oldukları baskı ve sindirme politikasının yanı sıra bölgede el altından bir takım faaliyetlerde bulundular. Bu çerçevede bölgenin dini ve etnik yapısını kullanmayı tercih eden İngiliz casusları, Müslüman halk ile Hristiyan halk arasında ve Türkler ile diğer etnik gruplar arasında çatışma ortamı çıkması için bir takım girişimlerde bulundular.²⁴

Birinci Dünya Savaşının bitiminde İngiliz birliklerinin Irak ile birlikte Kuzey Irak bölgesini işgal etmesine karşı en büyük ayaklanma 1920 yılında Telaferli Türkmenler tarafından gerçekleştirildi. Kaçakaç ayaklanması olarak tarihe geçen bu ayaklanma Irak'ın tamamında milli direnişin ortaya çıkmasında etkili oldu. Bu ayaklanma ile Telaferli Türkmenler, İngilizle-

²⁰ BOA, *DH. EUM. 4. Şb, 22/28.*

²¹ Hasan Tunç, "Tarihten Bugüne Kerkük ve Geleceği", *Global Strateji*, S. 9, İlkbahar 2007, s. 6.

²² Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2003, s. 19.

²³ BOA, *DH. EUM. 2. Şb, 58/58*; Habib Hümmüzlü ve Ekrem Pamukçu, *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları*, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2005, s. 45.

²⁴ BOA, *DH. EUM. 2. Şb, 58/58.*

rin Kuzey Irak bölgesini işgal etmesine karşı koymaya çalışmışlar ise de ordu ve teçhizat bakımından son derece üstün olan İngiliz birliklerine karşı direnişte çok uzun süre dayanamadılar. Bu karşı koyma karşısında İngilizler ağır toplar ile Telafer’de adeta bir katliam yaptılar. Şehri tamamen ele geçiren İngiliz birlikleri, ileri gelenlerden bir kısmını tutukladı. Bir kısmını da işkenceye maruz bırakarak sürgüne gönderdiler. Şehir İngilizler tarafından günlerce yağmalandı.²⁵

4. Telafer ve Çevresinde Türkmen Nüfusu

Telafer ve çevresinde yaşayan halkın hangi ırk ve oymağa mensup olduğu konusunda çeşitli görüşler ileri sürülse de tarihçilerin büyük çoğunluğu burada yaşayan insanların Türkmen ve Türkmen oymakları oldukları konusunda hem fikirdir. Türkmenlerin Irak’taki yerleşim yerleri oldukça geniş bir coğrafyayı içine almaktadır (Bkz. Harita I-II). Bu alan, Musul ve civarındaki kasabalar ile Telafer kazasını, Yarımca, Nebi Yunus, Reşadiye, Erbil, Kerkük ve etrafındaki köy ve kasabaları, Altıncöprü, Kuştepe, Dakuk (Tavuk), Tazehurmatu, Tuzhurmatı,²⁶ Yenice, Çardaklı, Karatepe, Kifri (Salahiye), Leylan, Bağdat ile Bağdat’ın doğu ve güneydoğusundaki Hanekin, Mendeli, Köşk, Kızılrat, Bedre, Cessan, Deliabbas kasabalarını ve bunların etrafındaki köy ve mezraları kapsamaktadır. İşte kabaca bu şekilde sınırları çizili alan, tarih boyunca yoğun bir Türk yerleşimine sahne olmuştur.²⁷ Telafer’den Bedre’ye kadar olan bölgede iki yüzün üzerinde Türkmen köyü vardır (Bkz. Harita I-II). Musul ve doğusundaki birçok köy Türkmen köyüdür. Telafer’in batısında bulunan Sincar’ın güneyinde de birçok Türkmen köyü bulunmaktadır.²⁸

Kanuni Sultan Süleyman döneminde tutulan 1530 tarihli tapu defterine göre Telafer nahiyesine bağlı 10 köy²⁹ ve 9 mezra³⁰ kayıtlıdır. Nahiye

²⁵ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak Türkleri*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 186.

²⁶ Mofak Salman Kerkuklu, *The Turkmen City of Tuz Khormatu*, Irak Türkleri Yardımlaşma Derneği Yayınları, Dublin, 2008, s. 13, 14.

²⁷ Mofak Salman Kerkuklu, *Turkmen of Iraq*, Boyut Yayınevi, Ankara, 2009, s. 20, 21; Heyet, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2005, s. 48.

²⁸ Hamza Celepoğlu, *Dünden Bugüne Irak Türkmenleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2006, s. 20; Arshad Al-Hirmizi, *The Turkmen Reality in Iraq*, İstanbul, 2005, s. 13; Enver Yakuboğlu, *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 54.

²⁹ Köyler: Ağbuğa, Bozkara, Böğrüdilik, Cebbâre, Cerayıkendi, Ebu Cafer, Harare(Merare), Harki, Karkuyu, ‘Ukunu.

³⁰ Mezralar: Ağbulak, Alikara, Buhur, Cebbâre, Cerayıkendi, Haruniye, Kazak, Mesud, Şeyh.

merkezi olan Telafer'de 316 hane, 112 mücerred, 3 ağma ve 1 muaf mevcuttur. Buranın geliri ise 30.264 akçe olarak kaydedilmiştir.³¹ Bu bilgilere göre Telafer nahiye merkezinin 1530 yılı tahmini nüfusu 1700 civarındadır. Telafer'e bağlı köyler ve mezraların nüfus durumu da göz önüne alınır ise Telafer'in büyük bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. III. Murad devrinde ise 298 hane ve 14 mücerred kaydedilmiştir. Nüfus ise 1550'nin üzerindedir.

22 Eylül 1848 tarihli Tanzimat reformlarının Musul Eyaleti'nde tatbiki başlandığı bir sırada yapılan nüfus sayımında (1849) Musul'da; Dohuk, Sincar ve Telafer nahiyeleriyle birlikte 13557 hanede, 21197 İslam, 6867 reâyâ (Hristiyan) ve 3389 Yezîdî olmak üzere toplam 31453 nüfus yaşamaktadır. Ancak burada verilen 31453 rakamı sadece yetişkin erkekleri içermektedir. Dolayısıyla sayılan yerlerin gerçek nüfusu bunun haylice üzerindedir.³² 1881 yılında başlayıp 1883 yılında sonuçlanan nüfus sayım sonuçlarına göre Sincar kazasının nüfusu 3442 Müslim olarak kaydedilmiştir.³³

1895 Salnamesinde Sincar kazasında Telafer nahiyesi ile birlikte 2048 hane vardır. Bu da yaklaşık olarak 10000'in üzerinde bir nüfusa tekabül etmektedir. 1907 yılı Salnamesine göre merkez sancağa bağlı olan İmadiye, Zaho, Duhok ve Akra kazalarında Kürt nüfus yoğunluktadır. Buna karşılık Sincar kazasına bağlı Telafer nahiyesi hakkında şu bilgilere yer verilmektedir: "*Nahiye merkezi olan Telafer kasabası takriben 1.500 kadar haneye sahip, dokuz mahalleden oluşmaktadır. Telafer kasabasına bağlı 7 köy vardır.*" Yani Telafer merkezinin nüfusu 8.000 civarındadır. 1908 tarihine ait İngiliz konsolosluk raporunda, "...mahallî yönetime karşı bağımsız ve kendi başına davranışlar gösteren Telafer ahalisinin tamamının Türkmen olduğu..." ifade edilmiştir.³⁴ 1910 yılına ait başka bir İngiliz konsolosluk raporunda, Kerkük ve Telafer'deki Türkmen sayısının 50000 olduğu yazılırken, Kerkük'te Talabani aşiretine mensup Kürtlerin 2000 kişiden ibaret olduğu belirtilmektedir.³⁵ Kerkük ve Telafer'deki Türk nüfusunun yoğunluğu bölgeye gelen batılı seyyahların da dikkatini çekmiştir. Örneğin

³¹ BOA, TD, 998, s. 67.

³² BOA, C. DH, 13239.

³³ Marufoğlu, age, s. 51.

³⁴ Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı, 1864-1909*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 334.

³⁵ Zekeriya Kurşun ve Davut Hut, "Kerkük'ün Sosyal ve Demografik Yapısı", *Global Strateji Dergisi*, S. 1, İlkbahar 2005, s. 8.

1910’larda bölgeye gelen E.B. Soane, Kerkük’ü “*Türkmenleri ile meşhur*” olan bir yer olarak tanımlamıştır.³⁶ Kuzey Irak’ı gezen İngiltere’nin Musul konsolosluğunda görevli Wikie Young, 5 Nisan 1910 tarihli raporunda Telafer’de 10000 Türkmen olduğunu rapor etmiştir.³⁷ Bu bilgiler Osmanlı kaynakları ile benzerlik göstermektedir.

Tablo I: Telafer ve çevresinin karşılaştırmalı nüfus durumu

Yıllar	Hane Durumu	Nüfus Durumu	Açıklama
Kanuni dönemi (1530)	316 Hane 112 Mücerred 3 Ağma 1 Muaf	1.700	*Geliri 30.264 akçedir. *1700 tahmini nüfusu göstermektedir.
III. Murad dönemi	298 Hane 14 Mücerred	1.550	Tahmini nüfusu göstermektedir.
1849 yılı sayımı	13.557 Hane	21.197 Müslim 6.867 Hristiyan 3.389 Yezidi 31.453 Toplam ³⁹	Dohuk, Sincar ve Telafer
1881-1883		3.442	Sincar Kaza nüfusu
1895	2.048 Hane	10.000	Sincar ve Telafer
1907	1.500	7.500	Telafer
1910 İngiliz Raporu		10.000	Telafer (Tamamı Türkmendir)

1912 Salnamesine göre ise Telafer ve Sincar’ın nüfus durumu Tablo I ve Tablo II’de de görüldüğü gibi şu şekildedir: Müslüman erkek 2829, Müslüman kadın 4767, Süryani erkek 16, Musevi erkek 1’dir. Toplam erkek nüfus 2829, kadın nüfus ise 4784’tür. Bu nüfusun tamamına yakını Türkmen’dir. 1924 tarihinde İngiltere ile Türkiye arasında Musul görüşmelerinin yoğunlaştığı bir esnada, İngiliz istihbaratınca hazırlanan “etnoğrafik” nitelikli bir haritada, Kerkük, Erbil, Telafer gibi başlıca yerleşim

³⁶ J. H. Kramers, “Kerkük”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, C. VI, İstanbul, 1979, s. 590.

³⁷ Arshad Al-Hirmizi, *The Turkmen Reality in Iraq*, İstanbul, 2005, s. 40; Erşat Hürmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 58.

³⁸ Buradaki rakamlar sadece yetişkin erkekleri ifade etmektedir.

yerlerinin yanı sıra birçok yerleşim merkezi, Türk nüfusunun yoğun olduğu merkezler olarak gösterilmiştir.³⁹ Telaar bölgesinde önemli yerleşim birimlerine ve buraların nüfuslarına baktığımız zaman; Miççe, Evgeni (Değirmencik) 10 bin, Mahlebi 10 bin, Şeyh İbrahim 5 bin, Çebban 5 bindir. Başlıca köyler; Hamra, Cuma, Sanbar, Merzip, Kuyu, Sopan, Faka, Ceddu', Harna, Seca, Kubbuk, Harala, Cubara, Turmu, Ayıntallavî, Şarayı, Ali Hasan ve Ebzetli'den meydana gelmektedir.

Tablo II: 1912 Salnamesine göre Telaar ve Sincar'ın nüfus durumu

	Nüfus Durumu	
	Erkek	Kadın
Müslüman	2829	4767
Süryani	16	--
Musevi	1	--
Toplam	2846	4767

Telaar toplumu çok sayıda Türkmen aşiretler topluluğundan oluşmaktadır. Her Türkmen aşiretinin yoğun olarak yaşamakta olduğu bölgeler farklıdır. Aşiretlerin tamamının isimleri Türkçedir.⁴⁰ Buradaki boy, aşiret ve oymakların bazıları hakkında şu bilgileri verebiliriz:

Muhlebi (Muhallebi): Musul ile Sincar arasında tamamen Türkmenler ile meskûn bir yerleşim yeridir. Bucağın kuruluş tarihi Abbasiler dönemine kadar gider. 1526 yılı kayıtlarına göre köyde 33 hane ve 73 mücerred vardır. Köyün geliri 9962 akçedir. Köyün geliri zemet olarak kayıtlıdır. III. Murad devrinde 16 çift, 33 bennâk ve 18 mücerred kaydedilmiştir. Muhlebi Oymağı XVI. yüzyılda tahminen 250-300 civarında nüfusa sahiptir. Tahrir kayıtlarına göre köyde arpa, buğday, pamuk ve susam üretilmektedir.⁴¹

Bayat Boyu: Bayat, yirmi dört Oğuz boyundan birinin ismidir ve büyük şahsiyetler yetiştiren Oğuz boyları arasında yer alır. Meselâ Dede Korkud, büyük şair Fuzulî ve *Câm-ı Cem-âyin* adlı kitabın yazarı Mahmud oğlu Hasan bu cümledendir.

³⁹ Hut, *age*, s. 341.

⁴⁰ Habib Hürmüzlü ve Ekrem Pamukçu, *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları*, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2005, s. 46.

⁴¹ BOA, *TD*, 998; s. 78; Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, TTK, Ankara, 1999, s. 54.

Kaşgarlı Mahmud bu boyu Oğuz Kabileleri arasında dokuzuncu, Reşidü'd-din ile Yazıcıoğlu da ikinci sırada göstermişlerdir. Bunlardan Reşidü'd-din, Bayat sözünün mânâsını “devletli ve nimeti bol” diye izah ederken, Yazıcıoğlu da “devletlû ve nimetlû” şeklinde kaydetmektedir. Bayatların Anadolu coğrafyası dışında muhtelif bölgelerde yurt tuttıklarını görüyoruz. Bilhassa bu sahalar arasında Halep, Şam, Trablus, İran, Irak ve El-Cezîre (Telafer ve çevresi) vardır.⁴² Irak’a gelen Bayat boyu burada on üç oymağa, her oymak da değişik grup ve kollara bölünmüştür. Bayatlar, muhtemelen Selçuklular zamanında bölgeye gelip yerleşmişlerdi. Kerkük ile birlikte, güneyde Salahiye Kazası (merkezi Kifri) ve civarında meskûn ve ziraatla meşgul olan bu aşirete ait birçok köy de bulunmaktadır. Kerkük ve Tuzhurmatu, Kifri, Musul vilayet merkezi, Dakuk ve Telafer çevresinde yüzlerce Bayat oymağı mevcuttur.⁴³

Döğer: Divanu Lügati’t-Türk’te Oğuz Boyları listesinde Döğerlerin adı “Töker” olarak yazılmıştır. Reşidü'd-din ise bu adı “Döğer” olarak belirlemiş ve “toplanmak” manasına geldiğini kaydetmiştir. Kaşgarlı Mahmud Oğuz boyları listesinde 18. sırada, Reşidü'd-din ve Yazıcıoğlu 6. sırada zikretmiştir.⁴⁴ Döğer Boyu, İslamiyet’ten önceki Oğuzların tarihinde önemli bir yere sahip olduğu gibi, Selçuklular zamanında da bu önemini korumuştur. Döğer boyuna mensup Türkmenlerin daha çok Orta ve Batı Anadolu’da yerleştikleri görülmektedir. Bu bölgelerin yanı sıra Telafer ve çevresinde de Döğer boyuna mensup Türkmenler yerleşmiştir. Buradaki Türkmenler Mardin ve çevresinde hâkimiyet kuran Artuklular ile aynı koldandır.

Sarı veya Sarılı Aşireti: Bu aşiretin mensupları, Musul Vilayeti’nin batısında yaşamaktadır. Telafer’de El-Guveyr Bucağına bağlı yukarı Zap nehrinin sağ ve sol tarafında Musul ile Erbil arasındaki özellikle Tel El-Leben, Bisatlı, Kibirli, Derbet Sarulu, Verdek, Karakuş, Safiyye, Matrat Sarlu, Fehava, Kelek Yasin Ağa, Zenklu, Tel Hamit, Kenz Han, Köprülü, Zehra Hatun ve Harabe Sultan köylerinde yaşamaktadırlar. Irak Türkleri arasında tanınmış ailelerin bir kısmı bu aşirettendir.⁴⁵

⁴² Faruk Sümer, “Bayatlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, yıl: 1952, C. IV, S. 4, s. 374.

⁴³ Arshad Al-Hirmizi, *The Turkmen Reality in Iraq*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 166; Hut, *age*, s. 335.

⁴⁴ Abdullah Ekinci, “XIV Yüzyılda Urfa ve Çevresinde Döğerler ve Milli Bütünlüğümüz İçerisindeki Rolü”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 143, Nisan 2003, s. 156.

⁴⁵ Hut, *age*, s. 336; Hümmüzlü ve Pamukçu, *age*, s. 58.

Şebek Aşireti: Türk aşiretlerinden olan Şebeklerin, Irakta 50, Telafer ve çevresinde 20 köyden fazla yerde yerleşmiş olduklarını söyleyebiliriz. Şebeklerin çoğunlukta yaşadıkları yerler Musul vilayetinin doğusuna düşer. Dilleri daha çok İstanbul şivesine benzer. Şebeklerin yerleşmiş oldukları köyler, Dervişler, Karatepe, Bacarbua, Bazvaye, Toprak Ziyaret, Tirane, Haznetepe, Şebek Minaresi, Ali Reş, Topuzova, Gür Gariban, Kibirli, Peşpeşe, Tez Harabe, Yenice, Sultan Harabesi ve Şeyh Emir'dir.⁴⁶ Musul genelinde 1523 yılında 55 hane ve 19 mücerredden ibaret olan Şebeklerin, 2254 akça geliri vardı. 1540 yılı tahrir defterlerinde ise 153 hane, 27 mücerred olmak üzere 180 nefer nüfus kayıtlıdır. 1540 yılı tahmini nüfusları 800 ile 1000 kişi arasındadır.⁴⁷

Salih (Salih) Oymağı: Kerkük, Musul ve Diyale'de bu oymağa mensup 5 köy vardır. Salihli olarak Yağmur, Tatarlu, Habeb, Tatar olarak beş kola ayrılmaktadır.⁴⁸ 1539 yılı kayıtlarına göre bu cemaat 11 nefer olarak kaydedilmiştir. III. Murat devrinde ise 46 bennak, 7 mücerred kayıtlıdır. Salih Oymağının bu dönemdeki tahmini nüfusunun 200'ün üzerinde olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁹

Karakoyunlu Aşireti: Muhallebiye ve Reşadiye bucaklarında ikamet etmektedirler. Bu oymak mensupları adından da anlaşılacağı üzere Karakoyunlu Devletini kurmuşlardır.⁵⁰ 1526 yılı kayıtlarına göre 35 hane, 7 mücerred ve 1302 akçe gelirleri vardır. 1539 kayıtlarına göre 66 nefer kaydedilmiştir. XVI. yüzyıl içerisinde tahmini nüfuslarının 200-300 arasında olduğunu söyleyebiliriz.⁵¹

İlhanlılar: Telafer ve çevresinde önemli bir varlık gösteren bu oymak mensupları aynı zamanda Dakuk'ta da bulunmaktadır.

Muratlı: Telafer ve çevresinde yaşayan oymağın Tuzhurmatu'da da yerleşmiş olduğunu görmekteyiz.

Ferhatlar Oymağı: Telafer'de ikamet eden tanınmış Türkmen oy-

⁴⁶ Celepoğlu, *age*, s. 21.

⁴⁷ Ahmet Gündüz, "Musul Sancağında Aşiretler ve Şekavetleri(1523-1575)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 143, Nisan 2003, s. 119.

⁴⁸ Sadun Köprülü, www.acikistihbarat.com/Dosyalar/irak-turklerinde-taninan-oymaklar.doc. Erişim: 18.09.2009.

⁴⁹ BOA, *TD*, 998; Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, TTK, Ankara, 1999, s. 157.

⁵⁰ Hürmüzlü ve Pamukçu, *age*, s. 51.

⁵¹ Bayatlı, *age*, s. 152.

maklarından. Sultan IV. Murat zamanında buraya yerleştikleri tahmin edilmektedir.⁵²

Tartan Oymağı: 1258 yılında Irak'a yerleşen bu oymak Hamrin El Uzaym, Koke, Can, Aşağı Ali Saray, Kara Tepe, Ayn Leyla, Telafer ve Bağdat'ta yaşamaktadır.⁵³

Ali Han Bey Oymağı: Telafer ve çevresinde yoğun bir nüfusa sahip olan bu oymak mensupları, Osmanlı Devleti tarafından bölgeye yerleştirildi. Oymak mensupları Diyarbakır ile Telafer arasında yayılmıştır.⁵⁴

Davutlu Oymağı: Kaynaklarda Dâvûd, Dâvûdlar, Dâvudlu (Dâvûd Obası) şeklinde kaydedilmiştir.⁵⁵ Bu oymak mensupları Telafer'e yerleşmiş olan en eski oymaklardan. 1526 yılı kayıtlarına göre 12 hane, 1 mücerred ve 345 akçe gelirleri vardır. 1539 tarihinde ise 34 nefer ve 4 mücerred kayıtlıdır. Bu bilgilere göre Davutlu Oymağının nüfusu XVI. yüzyılın ortalarında 100 kişi civarındadır.⁵⁶

Himmetliler Oymağı: Bu oymak Sultan IV. Murat'ın Bağdat seferi sırasında bölgeye gelip yerleşmiştir.⁵⁷

Berander Oymağı: Telafer ve çevresinde yaşayan önemli oymaklardan birisidir. Sultan IV. Murat döneminde Irak'a gelmişlerdir. Bir kısmı Diyarbakır'dan bu bölgeye gelerek yerleşmiştir.⁵⁸

Bayrakdarlı Oymağı: Bu oymak mensuplarının da sultan IV. Murat ile bölgeye geldikleri sanılmaktadır. Zikar, Orta Fırat, Basra, Korna, Telafer ve Beni Malik Bayraktar Türkmen oymağındandır.⁵⁹

Mavililer Oymağı: Şii-Bektaşî geleneğine sahip olan oymak mensupları bölgeye en eski yerleşen gruplardan birisidir. Bu ismi almalarında

⁵² Hürmüzlü ve Pamukçu, *age*, s. 52

⁵³ Sadun Köprülü, www.acikistihbarat.com/Dosyalar/irak-turklerinde-taninan-oymaklar.doc. Erişim: 18.09.2009.

⁵⁴ Arshad Al-Hirmizi, *age*, s. 166; Hürmüzlü ve Pamukçu, *age*, s. 53.

⁵⁵ Ahmet Gündüz, "Musul Sancağında Aşiretler ve Şekavetleri(1523-1575)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 143, Nisan 2003, s. 121.

⁵⁶ Bayatlı, *age*, s. 151.

⁵⁷ Arshad Al-Hirmizi, *age*, s. 167.

⁵⁸ *Age*, s. 166.

⁵⁹ Sadun Köprülü, www.acikistihbarat.com/Dosyalar/irak-turklerinde-taninan-oymaklar.doc. Erişim: 18.09.2009.

Sufi-Mevlevi anlayışına sahip kimselerin de oymak içerisinde olmasının etkisi vardır.⁶⁰

Yukarıda saymış olduğumuz boy, aşiret ve oymakların yanı sıra; Çelebi Oymağı, Çolak Oymağı, Kaplan Oymağı, Kasaplı Oymağı, Neftçi Oymağı, Alay Beyi Oymağı gibi birçok oymak bölgede varlığını sürdürmektedir.⁶¹

Sonuç

Sonuç olarak XIX. yüzyılın sonlarına doğru Orta Doğu'nun önemi ve güvenliğinin ön plana çıkması ile birlikte Telafer ve çevresinin önemi daha net bir şekilde anlaşılmaya başlamıştır. Tamamen Türkmenler ile meskûn olan Telafer ve çevresi XIX. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı hâkimiyetinde rahat ve huzurlu bir şekilde varlığını devam ettirmiştir. Fakat bölgeye ilgi duyan devletlerin faaliyetleri sonucu, Kuzey Irak ile birlikte Telafer ve çevresi de XIX. yüzyılın sonlarında bir takım yeni sorunlar ile karşı karşıya kalmıştır. Bölgenin hâkim unsuru olan Türkmenler, bu sorunlar karşısında soğukkanlı hareket etmekle birlikte dış güçlerin baskısından da kurtulamamışlardır. Tüm bu gelişmelere rağmen Türklerin hâkim ve asli unsur bulunduğu, Türkçenin ve Türk kültürünün egemen olduğu, İngiliz konsolosluk raporları ve seyahatname türü eserler başta olmak üzere birçok kaynakta zikredilmiştir. Selçuklu öncesi başlayan göçler ile Türkmenler, Telafer'den başlayarak Hanekin'e kadar geniş bir coğrafya üzerinde yerleşmişlerdir.

⁶⁰ Hürmüzlü ve Pamukçu, *age*, s. 55.

⁶¹ *Age*, s. 51.

KAYNAKÇA

- Al-Hirmizi, Arshad. *The Turkmen Reality in Iraq*, Kerkuk Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Banguoğlu, Tahsin. “Oğuzlar ve Oğuz Eli Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, S. 180.
- Bayatlı, Nilüfer. *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, TTK, Ankara, 1999.
- Celepoğlu, Hamza. *Dünden Bugüne Irak Türkmenleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2006.
- Ekinci, Abdullah. “XIV Yüzyılda Urfa ve Çevresinde Döğerler ve Milli Bütünlüğümüz İçerisindeki Rolü”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 143, Nisan 2003.
- Gündüz, Ahmet. “Musul Sancağında Aşiretler ve Şekavetleri(1523-1575)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 143, Nisan 2003.
- Gündüz, Ahmet. “Osmanlı Devrinde Musul’un İdari Yapısı”, *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Heyet. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2005.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tacü’t-Tevarih*, C. IV, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1992.
- Hut, Davut. *Musul Vilayeti’nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı, 1864-1909*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Hürmüzlü, Erşat. *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
- Hürmüzlü, Habib ve Ekrem Pamukçu. *Irak’ta Türkmen Boy ve Oymakları*, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2005.
- Kayılı, Ali Gökhan. *The Iraqi Turkmen 1921-2005*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kerkuklu, Mofak Salman. *The Turkmen City of Tuz Khormatu*, Irak Türkleri Yardımlaşma Derneği Yayınları, Dublin, 2008.
- Kerkuklu, Mofak Salman. *Turkmen of Iraq*, Boyut Yayınevi, Ankara, 2007.
- Köprülü, Sadun. www.acikistihbarat.com/Dosyalar/irak-turklerinde-taninan-oymaklar.doc. Erişim: 18.09.2009.
- Marufoğlu, Sinan. *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayınları, İstanbul, 1998.

- Mehmed Neşri. *Kitab-ı Cihan-nüma (Neşri Tarihi)*, C. I, (Yay. Faik Reşit Unat ve Mehmed Altay Köymen), TTK, Ankara, 1995.
- Mustafa Koçi Bey. *Koçi Bey Risalesi*, (Sad. Zuhuri Danişman), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1985.
- Musul Vilayeti Salnamesi*, Musul Matbaası, 1325.
- Necib Asım. “Musul ve Havalisinde Türkler”, *Anadolu Mecmuası*, C. I, S. 4, 1 Temmuz 1340.
- Saatçi, Suphi. *Tarihi Gelişim İçinde Irak Türkleri*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Sümer, Faruk. “Bayatlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1952, C. IV, S. 4, s. 374-379.
- Tellioglu, İbrahim. “Musul’daki Türk Varlığı ve Milletler Cemiyeti’nin Bölge İle İlgili Raporu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 156, Haziran 2005.
- Tunç, Hasan. “Tarihten Bugüne Kerkük ve Geleceği”, *Global Strateji*, S. 9, İlk-bahar 2007.
- Türkmen, Zekeriya. *Musul Meselesi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2003.
- Yakuboğlu, Enver. *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1976.
- Yılmazçelik, İbrahim. “XIII. Yüzyıl ile IX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 18, S. 29, 1996.
- Yinanç, Mükrimin H. “Diyarbakır”, *İslam Ansiklopedisi*, C. III, MEB, İstanbul, 1993.
- Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2003

Arşiv Kaynakları:

- BOA, A. {DVN. MHM. d, 60.
- BOA, A. MKT. MHM, 757/115.
- BOA, C. DH, 13239.
- BOA, C. ML, 185/7732.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 58/58.
- BOA, DH. EUM. 4. Şb, 22/28
- BOA, DH. MKT, 360/24; 679/42; 682/10; 726/52; 744/2; 778/1; 1171/31;

1476/29, 1506/46; 1572/83; 1965/80; 1891/29; 1930/36; 1965/80;2120/75;
2280/25. 2536/45.

BOA, *DH. SAD.d*, 107/377.

BOA, *DH. ŞFR*, 83/88, 179.

BOA, *İ. DH*, 252/15458; 596/41492.

BOA, *İ. MVL*, 223/7580; 245/8892; 300/12237, 433/19095.

BOA, *TD*, 998.

Harita-I

Musul Vilayet Salmâmesi'ne göre düzenlenmiştir.

Harita-II

